

6 Mezi milosrdenstvím a represí I. Sociální péče v období renesance a nástupu reformace (16. století)

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

- Charakterizovat změny v pojetí chudoby v renesanční filosofii a reformačním i katolickém sociálním myšlení.
- Popsat vývoj a formy sociální péče v 16. století.
- Porozumět dobovému dělení chudoby a specifikům jednotlivých kategorií.

Získáte:

- Vědomosti o změnách ekonomické a sociální struktury raně novověké společnosti.
- Znalost historických faktů o vytváření nových forem a způsobů sociální péče na počátku raného novověku v západní Evropě i českých zemích.

Budete schopni:

- Vyložit změny v pojetí a vývoji raně středověké sociální péče.
- Vyložit přechod od tradiční křesťanské charity k počátkům institucionalizovaného režimu péče o chudé a handicapované na municipální úrovni.
- Vyložit dvojaký charakter sociální péče oscilující mezi milosrdenstvím a represí v tomto období v kontextu dějin sociální politiky a sociální práce.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Zámořské objevy, tzv. cenová revoluce, manufaktura, protoindustrializace, dva typy tzv. tržního hospodářství, rozvoj velkoobchodu, „hospodářské světy“, demografický růst, přelidnění a pauperizace venkova, struktura chudých ve městech. Renesanční utopie (T. More,

Campanella – primitivní komunismus), reformační sociální nauka (M. Luther), katolické sociální myšlení (J. L. Vives, C. P. de Herrera). Nová sociální politika, reformy chudinské péče, chudinské městské řády, represivní opatření vůči tulákům, domácí a „cizí“ chudí, nápravné domy (*correction of houses* – Bridewel, Rasphuis), chudinské zákony v Anglii (*Poor Law*), snahy o centralizaci sociální péče. Sborová diakonie, nová bratrstva, řády a kongregace.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

Text charakterizuje hospodářský, sociální a demografický vývoj v 16. století, zachycuje základní renesanční utopie zabývající se sociální problematikou, přibližuje reformační sociální nauku i názory vybraných katolických myslitel. Zachycuje vznik novověké sociální politiky a sociální péče v 16. století se specifickým prolínáním milosrdenství a represe, výchovy a trestu. Podrobněji si všímá reforem chudinské péče ve městech, které mají společné znaky v protestantském i katolickém prostředí, což odráží jak chudinské městské řády a výnosy. Sleduje zesílení ingerencí státní moci prostřednictvím legislativních změn, jehož výrazem byla kodifikaci nové struktury chudinské péče v Anglii na přelomu 16. a 17. století, i genezi speciálních zařízení pro chudé vzniklých spojením vězení s manufakturou. Připomíná nové formy církevních aktivit v sociální péči, zejména vznik nových katolických bratrstev, řádů a kongregací. Subkapitola o českých zemích se zaměřuje na laicizaci chudinské péče a její vývoj ve městech.

6.1 Hospodářský a sociální vývoj v 16. století

Zámořskými objevy na přelomu 15. a 16. století začaly zásadní ekonomické změny v Evropě, kde už od 15. století vedle sebe existovaly dva typy tzv. tržního hospodářství, tj. hospodářského oběhu na základě místního a dálkového obchodu, jemuž odpovídaly dva typy trhů. Vedle tradičních veřejných trhů trhy se objevují trhy „soukromé“ („protitrhy“), založené na přímém vztahu mezi výrobcem a obchodníkem nakupujícím výrobky, od něhož zboží putuje často dlouhým řetězcem dalších obchodníků ke spotřebiteli. Tento způsob přinášející značné zisky se uplatňuje především v dálkovém obchodu, kde úzká skupina velkoobchodníků hromadí peněžní kapitál, který dále investují do obchodu, nákupu rent a

nemovitostí, ale i zemědělské půdy či řemeslnických dílen. Velkoobchod je tak spojen se vznikem kapitalismu stejně jako rozvoj bankovníctví, zajišťující přesuny kapitálu v podobě směnek, úvěrů či půjček, ale i lichvy. Kapitalistická industrializace začíná rozmachem námezdné práce v 15.-16. st. a specializací výroby, což se promítá v rozvoji velkostatků zaměřených na pěstování monokultur či chov zvířat i manufaktur a domácké řemeslné výroby (putting out), která převládá do 19. st.¹

Součástí těchto procesů je až do vzniku celosvětového tržního hospodářství v 19. století vznik jednotlivých tzv. „hospodářských světů“. Jedná se o geograficky vymezená území, které tvoří centrum obklopené jádrem, tj. nejrozvinutější oblast, pro kterou jsou příznačné vysoké mzdy, výnosný průmysl, kapitalistické zemědělství, je cílem dálkového obchodu, centrem peněžnictví, kultury a vědy atd., přilehlá území, tzv. semiperiferie, a vzdálenější periferie, zasahující území střední a východní Evropy.

V měnícím se „hospodářském světě“ Evropy a připojených oblastí od 13. století hrají klíčovou roli různá městská centra, resp. městské státy v západní Evropě, která se postupně přesouvají ze Středomoří na pobřeží Atlantiku: ve 13. st. jsou to tržní města v oblasti Champagne, na sklonku 14. století to Benátky, zajišťující obchodní spojení s Levantou, tj. blízkým Východem, kolem roku 1500 jsou to Antverpy, díky obchodu s koloniemi v Americe, v polovině 16. st. opět Janov, ale tentokrát díky zapojení do obchodu s koloniemi v Novém světě, a od přelomu 16. a 17. st. na stopadesát let Amsterdam, který Braudel označuje za „poslední polis“.²

Dovoz levného stříbra a zlata z Nového světa do Evropy přes Španělsko a vyvolal složité procesy tzv. cenové revoluce, které v prvních desetiletích 16. st. vedly ve většině evropských zemí k růstu cen i mezd, rozvoji výroby a ekonomické a sociální konjunktury, která se ovšem v dlouhodobém měřítku ukázala především ve Španělsku a Portugalsku jako velmi relativní., Zároveň dochází k prudkému demografickému růstu, při němž počet obyvatel v Evropě vzrostl z cca 84 milionů k roku 1500 na 111 milionů koncem 16. st., kdy se tento trend zastavil.³

Částečné agrární přelidnění vedlo k přílivu venkovského obyvatelstva, žebráků a tuláků do měst, která se tomu od 20. let 16. st. brání. Postupně se však situace zhoršovala, populace rostla rychleji než produktivita práce a ceny stoupaly než mzdy, takže reálné mzdy klesaly.

¹ BRAUDEL, F. *Dynamika kapitalismu...*, s. 30-36.

² Tamtéž, s. 48-53.

³ MONTANARI, M. *Hlad a hojnost...*, s. 100.

Ve druhé polovině 16. st. tak končí hospodářská konjunktura a objevují se signály nadcházejících problémů (např. v tehdy nejsilnější velmoci Španělsku opakující se státní bankroty, cenová inflace, projevy průmyslových i obchodních krizí, krach textilního průmyslu, nutnost dovážet za hladomorů obilí aj.).

Jen malý pokrok v zemědělství, procesy tzv. ohrazování, vyvlastňování drobných rolníků (tzv. shánění půdy) či jejich masivních bankrotů na Západě současně vedly k potravinové krizi. Konzumace masa v lidových vrstvách se začala snižovat už od poloviny 16. st., zejména v jihoevropských zemích. Vedle již zmíněných příčin se na tom podepsala zemědělská transformace a úbytek luk a lesů, velká hustota sídlišť a s ní spojené zákazy chovat ve městech hospodářská zvířata, pokles importu z východu po dobytí Uher Turky aj. Klíčovou úlohu měly v lidové stravě obilniny, které tvořily 50% kalorií, někdy až 70-75%, ve městech v podobě chleba, jehož kvalita se ale zhoršovala, na venkově ve velké míře polévek a kaší. To se negativně projevilo v obdobích neúrody, čtenějších než v 15. st. (např. ve Francii 13 let proti sedmi). Hladomory v polovině (1556 – 1557) a na sklonku 16. st. (1590-1593) stol. přerostly v Evropě ve všeobecnou krizi, zvyšovala se četnost různých epidemií.⁴

Přelidnění a pauperizace venkova se pochopitelně přenášela do měst, kde rostl podíl městské chudiny, mezi níž lze v raném novověku obecně rozlišit několik kategorií. První představovali chudí neschopni výdělků, kteří tvořili 4 – 8% městského obyvatelstva (někdy se udává až desetinu). Další 20% připadalo na tzv. konjunkturální chudé, tj. námezdně pracující s nízkými mzdami, kteří potřebovali pomoc v závislosti na výkyvech trhu a vývoji cen potravin. Konečně třetí skupinu představovali „drobní řemeslníci, nejnižší úředníci a menší vlastníci domků“, kteří potřebovali pomoc v čase hospodářských obtíží; při jejich započítání mezi chudinu v čase hospodářských obtíží patřilo 50 – 70% obyvatel, běžně pak něco mezi čtvrtinou a třetinou obyvatel.⁵ Cílem raně novověkého boje se zahálkou, potulkou a žebráním ale nebylo odstranění chudoby, nýbrž regulace, omezení a postupně i ekonomické využití „druhého města“, zahrnujícího „chudáky hledající práci, nemocné a mrzáky, uprchlíky před válkou nebo nákazou, vojenské vysloužilce, lupiče i kapesní zlodějíčky, falešné poutníky i zloděje.“⁶

⁴ Tamtéž, s. 100, 104-107.

⁵ RÁKOSNÍK, J. Anglický chudinský zákon...I, s. 59. Srov. též členění chudých v 6.5.

⁶ RADWAN-PRAGŁOWSKI, J., FRYSZTACKI, K. *Spoleczne dzieje...*, s. 115.

6.2 Renesanční utopie, reformační sociální nauka a katolické sociální myšlení v 16. století

Nové podněty v politickém i sociálním myšlení přináší renesanční filozofie, která odmítá středověké členění společnosti na tři stavy (i když nutno připomenout, že ve vrcholném středověku už byla společenská struktura chápána jako daleko členitější) a pojetí státu jako díla Božího, se vrací k antickému chápání státu i zákonů jako lidských výtvorů a klade důraz na schopnosti a aktivitu lidí. Novou koncepci státu a vládnutí formuluje Nicollo Machiavelli (1469 – 1527) a přibližně ve stejné době přicházejí s kritikou tehdejší společnosti i vizemi jejího nového uspořádání první utopisté. Utopia byl název bájného ostrova, na nějž Machiavelliho současník Thomas More (latinsky Morus, 1478 – 1535) umístil ideální stát, založený na principech rovnosti, zrušení soukromého vlastnictví, společné výroby, na níž se podílejí všichni, a spravedlivého rozdělování. Požadoval také volný přístup ke vzdělání a duchovním statkům a povinnost státu pečovat o staré a chudé občany. Jeho myšlenky ve své době ovlivnily zavedení chudinské péče v anglických městech i anglické pracovní zákonodárství a obsahovaly i některé principy, z nichž o tři století později vycházelo družstevní hnutí.⁷

Morovu utopii označil H. J. Störig za „ideální obraz socialistického společenství“, v případě Slunečního státu Tommaso Campanelly (1568 – 1639), který má mnoho příbuzných rysů, pak mluví o ideálu „komunistické obce“.⁸ Zdánlivě nevýrazný významový posun (v obou případech se jedná o vizi primitivního komunismu) odráží patrně jednak Campanellův důraz na ekonomiku, resp. přesvědčení, že spravedlivé rozdělování a odstranění velkých sociálních rozdílů musí být podloženo dostatečnou výrobou, jednak daleko tvrdší podmínky společenského života, dohledu a ovládnání jedinců, v mnohém připomínající totalitní režimy 20. století. Sluneční stát je teokracie řízená církevní hierarchií prostřednictvím ministerstev pro jednotlivé občanské ctnosti, včetně Štědrosti, Lásky a Dobročinnosti, a jim podřízených úřadů. V dokonale centralizovaném státě je všechno společné a přidělováno lidem úřady, které také rozhodují o míře potřeb jednotlivých občanů a prostřednictvím dohlížitelů,

⁷ STÖRIG, H. J. *Malé dějiny...*, s. 215. – TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 33.

⁸ Tamtéž.

majících kdykoliv přístup do jejich obydlí, je bedlivě a nepřetržitě sledují (úřady kupř. určují lidem i partnery pro sexuální styk, jehož vhodnou dobu stanoví státní astrolog).⁹

Klíčový sociální problém na počátku novověku představovala chudoba a sociální vyloučení s ní spojené. Vztah k chudým se stal předmětem důležité polemiky na počátku reformace v prvních desetiletích 16. století. Její nejvýznamnější představitel Martin Luther (1483-1546) odmítl tradiční zprostředkovatelskou úlohu církve mezi člověkem a Bohem a učil, že člověk je ospravedlněn z víry. Spásu si nelze vykoupit dobrými skutky a almužnami, ty jsou znakem lidí, které Bůh ke spáse vybral, předurčil (predestinoval). Učení o predestinaci, podporující také úspěšné podnikání a hromadění majetku jako známky předurčení ke spáse, a jeho význam pro vznik kapitalismu analyzoval Max Weber.¹⁰

Reformační sociální nauka vychází z Lutherova sociálního učení, oddělujícího povinnosti člověka jako křesťana a člena společnosti; zatímco v Kristově království platí požadavky evangelia, v lidském království přirozené právo, které uplatňuje a řídí světská moc. V základním dokumentu svého politického programu, výzvě Křesťanské šlechtě německého národa o zlepšení stavu křesťanstva z roku 1520 se Luther, který často připomínal výrok Pavla z Tarsu „Kdo nechce pracovat, ať nejí“, jednoznačně vyslovil pro zákaz žebrání doprovázený organizací chudinské péče ve městech na úrovni existenčního minima a financované prostřednictvím „pokladen chudých“.¹¹

Naznačený obrat v pojmání milosrdenství a sociální péče o chudé se vyznačoval kombinací charitativních opatření a represe, které je příznačné pro tuto oblast až do počátku 19. století. K podobným závěrům, které se projevily i v protireformační politice katolické církve a v oddělení církevní charity a světské „sociální péče“, garantované zprvu městy a posléze státem, tehdy dospěli ale i významní katoličtí sociální myslitelé a reformátoři. Jedním z prvních byl španělský humanista Juan Luis Vives (1492–1540). Studoval na Sorbonně, přednášel na univerzitách v Lovani či ve 20. letech 16. st. v Oxfordu, nakonec žil v Bruggách ve Flandrech. V traktátu *De subventionem pauperum* (O pomoci chudým, 1525) vyšel z úvah o člověku jako společenské bytosti s přirozeným sklonem k lásce a vzájemné pomoci, shrnul obecné principy dobročinnosti a představil podrobný program reformy sociální péče ve

⁹ MATOUŠEK, O. *Filozofická témata...*, s. 57. Přes důraz na ekonomiku Campanellovi kritici upozorňují na skutečnost, že výsledkem je obraz totalitní společnosti žijící v nedostatku.

¹⁰ WEBER, M. *Protestantská etika a duch kapitalismu*. In: WEBER, M. *Autorita...*, s. 239-267 (zkrácená verze).

¹¹ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 184-186.

městech, v němž byla péče o chudé přisouzena světským institucím. Města měla převzít dozor nad špitály a chudinskými fundacemi, což zdůvodňoval mj. potřebou společenské harmonie při řízení veřejných záležitostí. Určení komisaři měli sepsat seznamy chudých a praceschopným žebrákům najít zaměstnání, lehčí práce měla být zavedena i ve špitálech a útulcích. Kladl důraz na práci jako zdroj obživy, přimlouval se za zákaz žebrání (vyhýbal se však otázce žebravých řádů) a omezení almužen, současně však ve svých spisech zdůrazňoval potřebu výchovy a vzdělání (kupř. prostřednictvím bezplatných škol dotovaných státem ve městech). Jeho úvahy překračují měšťanský odpor vůči zahálce a „kráčí cestou maximální účasti a ekonomické užitečnosti marginalizovaných živlů při dělbě práce ve městě“; uváděné příklady se ale týkají pouze situace protoindustriálních Flander, nikoliv nizozemských či španělských měst, na jejichž zkušenosti se odvolával.¹²

6.3 Počátky novověké sociální politiky a péče

Pro vznik nové sociální politiky ve městech jsou přelomová 20. léta 16. století, kdy Evropu postihla potravinová krize spojená s epidemiemi, Německem a Španělskem otřásaly selské války, v Anglii, Francii a Nizozemí, propukaly městské i venkovské nepokoje a vzpoury. Města, čelící náporu hladových chudáků, nutně potřebovala zorganizovat udělování podpory žebrákům podle určitého řádu a zásad, vytvořit odpovídající instituce sociální péče a současně jasně deklarovat, že udělování podpor bude selektivní a spojeno s postihem těch, kdo je budou chtít zneužít. Tyto snahy probíhaly ve velkých městech různým způsobem a v řadě případů byly přímo spojeny s čelnými představiteli nastupující reformace - už v letech 1521-1522 byla výnosy iniciovanými Lutherem reorganizována chudinská péče ve Wittenbergu, v roce 1522 byla centralizována podpora chudých v Norimberku a Augsburgu, v následujícím roce reformoval protestant Martin Butzer (1491-1551) chudinskou péči ve Štrasburku, v roce 1525 se Ulrich Zwingli (1484 – 1531) podílel na vzniku chudinského řádu v Curychu atd. Společnými rysy reforem bylo rozlišení mezi skutečnými a falešnými chudáky, výchova zdravých k práci a trestání těch, kteří se jí vyhýbali.¹³

Reformy však probíhaly se stejnou intenzitou v katolickém prostředí, jak ukázal B. Geremek na příkladu Paříže, Benátek a Ypres. V Paříži převažovala centralizační opatření, realizace

¹² Tamtéž, s. 189-193. – RADWAN-PRAGŁOWSKI, J., FRYSZTACKI, K. *Spoleczne dzieje...*, s. 103.

¹³ . MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální...*, s. 89.

myšlenky, že město má řídit své chudé, vedla k zavedení chudinské daně a následně ve 40. letech ke vzniku Velkého chudinského úřadu, takže v kompetenci pařížského parlamentu zůstala pouze represivní opatření vůči tulákům. V Benátkách byly v letech 1529-1530 přijaty dva chudinské výnosy s cílem zajistit péči o chudé a nemocné a znemožnit zahálčivý život zdravým a práce schopným, v nichž převažovala represivní opatření vůči chudým od vyhnání chudáků přes zavírání přistěhovalců po nucenou práci. Šlo však o provizorní řešení po dobu krize a k důsledné centralizaci sociální péče včetně projektu centrálního útulku dochází až koncem 16. století. Podstata všeobecné reformy charitativních institucí z roku 1525 v Yprés je obsažena ve dvou chudinských výnosech, jimiž město přejalo veškerou odpovědnost za sociální péči. Její správu zajišťovaly farní komise řízené komisi městskou. Městské výnosy zahrnovaly řadu tvrdých opatření, ale byly účinné. Ohrozily však příjmy i životní styl mendikantských klášterů, které obvinily představitele města z pronásledování chudých a – což bylo vážnější – z hereze (kacířství). Konšelé se proto odvolali k teologům pařížské Sorbonny, kteří výnosy potvrdili a obvinění zamítli.¹⁴

Počátkem 30. let 16. století stanovily zásady chudinské péče v Německu edikty císaře Karla V. (1500-1558), v nichž mj. ukládal sloučení církevních a světských charitativních institucí ve městech, které ale po tridentském koncilu vrátil pod dohled biskupů. Klasický příkladem státní intervence do sociální péče a sekularizace sociální podpory byl podle B. Geremka jeho nizozemský edikt vydaný v roce 1531 v Gentu (vládl jako Karel I. i ve Španělsku), který počítá se značnou autonomií městské chudinské péče a odráží dobové doktrinální rozepře i první zkušenosti městské reformy. V roce 1540 pak sice vydal i výnos či chudinský zákon o organizaci sociální péče ve Španělsku, který se ale stal předmětem teologického sporu a fakticky se nerealizoval. Ve Francii už koncem 15. st. Ludvík XI. předal špitály do civilní správy a i nejslavnější pařížský špitál l' Hotel de Dieu se rozhodnutím pařížského parlamentu stal světským zařízením. Počátky částečné sekularizace sociální péče jsou pak spojeny s organizací péče o chudé za vlády Františka I., kdy dohled na špitály přešel roku 1519 do rukou velkého almužníka, přičemž se kladl důraz na laicizaci jejich správy a sílila represivní složka sociální politiky.¹⁵

V Anglii probíhala reforma chudinské péče v 16. století ve třech etapách. Zahájil ji Jindřich VIII. (1491-1547), když v první polovině 30. let nařídil provést ve městech a vesnicích soupis

¹⁴ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 130-150.

¹⁵ Tamtéž, s. 150-155. – RADWAN-PRAGŁOWSKI, J., FRYSZTACKI, K. *Społeczne dzieje...*, s. 116.

chudých a regulovat žebrotu. Druhou stránkou jeho snah, souvisejících s vytvářením státní anglikánské církve, bylo rušení klášterů a konfiskace jejich majetku, který byl za výhodné ceny prodán vlivným panovníkovým přívržencům, pod záminkou údajných skandálů a nemravnosti, které se v nich měly odehrávat. Přitom nařídil úplnou sekularizaci špitálů a povinnost organizovat chudinskou péči uložil farnostem. Náhlé zrušení klášterní charity však podle T. Woodse vedlo k nepokojům, jako bylo tzv. severní povstání z roku 1536 nebo lidová vzpoura známá jako „Pouť milosti“.¹⁶ Autor z pozic konzervativního katolicismu odmítá pozdější protestantskou kritiku z přelomu 17. a 18. století, podle níž byla síť klášterů řídká a rozsah charitativních opatření nedostačující, bez rozlišování mezi „skutečně potřebnými a těmi, kdo byli prostě líní,“ takže kláštery se vlastně podílely na generování sociálních problémů. Odvolává se přitom na názor historika Paula Slacka, podle něhož rozpuštění klášterů, zádušních nadací, náboženských cechů a bratrstev ve třicátých letech 16. století radikálně redukovalo zdroje charity v Anglii, která sice byla geograficky koncentrovaná, ale „podstatnější, než se často předpokládá, a její destrukce za sebou nechala skutečné vakuum.“¹⁷

Ve druhé polovině 16. století se trvalou součástí sociální politiky stává uvěznění zločinců i chudáků a nucená práce. Průkopnickým zařízením tohoto typu byl nápravný dům (*correction of houses*) v Bridewellu, bývalé rezidenci Jindřicha VIII., zřízený mezi léty 1553 - 1555 na principu přísně střežené manufaktury, na který navazovalo několik specializovaných špitálů (např. pro nemocné u sv. Tomáše a sv. Bartoloměje). Podle tohoto vzoru vznikla záhy řada „bridewellů“ po celé Anglii. Projekt v konečném výsledku selhal, Bridewell se postupně měnil ve vězení s rostoucím počtem recidivistů, kde se „prohluboval asociální způsob života“, byl prodělečný a nedokázal se financovat z práce vězňů. Také jeho druhá hlavní funkce – izolace společensky nepřizpůsobivých jedinců – se už v prvních desetiletích 17. století řešila deportacemi do kolonií. Nicméně koncem 16. století vznikají další zařízení tohoto typu v Nizozemí a do poloviny 18. století se v různých podobách šíří celou Evropou.

Rozhodující legislativní změny byly provedeny až na sklonku 16. století. Už v roce 1572 byly zavedeny povinné daně (*poor rates*), díky nimž mohly místní úřady financovat pomoc

¹⁶ V této souvislosti připomíná petici králi z roku 1538, jejíž autor upozorňuje na dlouhodobé důsledky likvidace klášterů: „Zkušenost, kterou jsme dříve udělali s těmito domy, jež už byly potlačeny, nám jasně ukazuje velkou škodu a úpadek, který se dostavil a ještě dostaví ve vaši zemi, a velké zbídačení mnoha vašich pokorných chudých poddaných, protože chybí pohostinnost a dobré hospodaření, jež v řečených kláštřích vládlo k velké úlevě chudého lidu odkudkoliv. WOODS, T. E.: *Jak katolická...*, s. 144.

¹⁷ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 145.

potřebným, i když hlavní roli hrála stále charitativní činnost. Ke kodifikaci nové struktury chudinské péče včetně předání právního dohledu do rukou zvláštních dozorců chudých došlo v letech 1597 – 1601 na základě zkušeností z velkých měst, zejména z Londýna, kde již v roce 1534 zřídili chudobinec. Stěžejní normu představovala statuta vydaná roku 1601 Alžbětou I. (1533-1603), nazývaná „chudinský zákon“ (*Poor Law*). Jednalo se o více norem, které zahrnovaly institucionální chudinskou péči a systém jejího financování vybíráním částek na chudé, tj. formou přímých daní ve farnostech, vytváření pracovních možností i povinnost chudých pracovat a represe proti tulákům. Jejich součástí byl „zákon o dobročinnosti“ (*Statute of Charitable Uses*) z roku 1601, který vymezil rozsah dobročinné a filantropické činnosti a veřejné péče a rozdělil odpovědnost za péči o chudé mezi místní úřady a charitativní a filantropické organizace. Práceschopní chudí mohli hledat pomoc u místních úřadů, ale měli povinnost pracovat, práce neschopní měli být zaopatřeni v chudobincích nebo svých domovech a pomoc jim poskytovaly filantropické instituce, o závislé děti měl pečovat pověřený opatrovník. Vzorem pro toto členění byla zřejmě organizace sociální péče v 70. letech 16. století v Norwichi. Alžbětinská chudinská legislativa tedy nově zaváděla povinnost farnosti poskytovat chudinskou péči a právní nárok chudých na veřejnou podporu po splnění zákonných podmínek, přičemž šlo „v podstatě o národní, lépe řečeno zemský systém péče, zatímco na kontinentě převažovala lokální úprava na úrovni jednotlivých municipalit.“¹⁸

Nicméně projekt celostátní reformy sociální péče vznikl v době hluboké krize vyvolané epidemií, neúrodou a ekonomickou recesí v posledním desetiletí 16. st. i v katolickém Španělsku. Představil ho Cristóbal Pérez de Herrera (1558–1620), vysoký královský úředník a dvorní lékař Filipa II. od roku 1592, ve spise *Amparo de pobres (Rozmluvy o chudinské péči, 1598)*. Vycházel přitom z rozsáhlých praktických zkušeností, které získal ve funkci nejvyššího lékaře na galejích i při zkoumání stavu charitativních institucí a světa žebráků v Madridu, kde založil v roce 1594 v jedné farnosti Milosrdné bratrstvo a o dva roky později společně se skupinou úředníků zřídil chudobinec, který se stal vzorem pro ostatní španělská města.

Místní chudinská či dobročinná péče o „stydlivé chudé“, nemocné a tělesně postižené obyvatele podle něj má být nadále organizována ve farnostech, přičemž prvořadá je role Milosrdných bratrstev. Těžiště projektu spočívá ve zřízení „chudobinců“ ve všech velkých

¹⁸ Tamtéž, s. 150-173. – MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální..., s. 93-94. – LEŠ, E. *Od filantropii...*, s. 39-40. – RÁKOSNÍK, J. Anglický chudinský zákon..., I., s. 59 (citace).

městech, kde se musí hlásit žebráci, kteří prosí o almužnu na ulicích a po domech. Jejich soupis se provede současně v celostátním měřítku, přičemž budou odděleni tuláci a práce schopní chudáci, „legalizovaní“ žebráci budou označeni obrázkem Panny Marie s městským znakem vybaveni potvrzením o almužnické péči. Chudobince mají sloužit jako „noclehárny pro žebráky“ i vězeňská zařízení pro tuláky a lenochy, které mají přimět k užitečné práci (v tomto duchu doporučuje např. vězení nahradit galejemi). Velmi tvrdé tresty hrozí ženám žijícím toulavým nebo hříšným životem, které mají být na jeden i více let uvězněny v „domech práce“. Pozornost věnuje žebrajícím dětem a sirotkům, jimž má být poskytnuta výchova, školní výuka i možnost vyučit se nějaké profesi, nejnadanější chlapci měli být dokonce posláni na studia.

Snahy neřešit jen chudinskou péči, ale navrhnout komplexní řešení s ekonomickým přínosem pro zemi (transformovat žebráky na námezdní síly, zaměstnávat chudé zvláště v odvětvích, kde bylo Španělsko závislé na dovozu) vycházejí z ekonomické teorie arbitristu (španělská varianta merkantilismu). Reforma přitom nezakazovala žebrání, měla ho jen regulovat. Měla jednoznačně laický charakter, ale zapojením farních institucí a představitelů kléru do řízení chudobinců a „státně veřejným charakterem“ přesahujícím municipální úroveň nabývá kompromisní podobu přijatelnou pro katolickou církev, která přes „spor o milosrdenství“ pokračující v praktické sociální práci i v literatuře zůstane spojena se zájmy a ideologií moderního státu, „který právě v boji s potulkou a sociálními dopady bídy vytváří svůj represivní aparát.“¹⁹

6.4 Nové řády a bratrstva

Zřetelným trendem při formování základů novověké sociální politiky a péče bylo také spojování církevních a světských charitativních aktivit, které přecházejí pod komunální správu a státní zákonodárství. Mezi poskytovateli sociální péče však nadále hrála důležitou roli církevní bratrstva, nové řády a kongregace (řeholní společnosti). Vrcholný rozvoj bratrstev jako laických sdružení věřících přichází na přelomu středověku a novověku, ale prosazují se i v pozdějších stoletích. Mohla se věnovat charitativní činnosti, ale také bankovníctví jako výše zmíněné *montes pietatis*.²⁰

¹⁹ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 203-206.

²⁰ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 70. – KODYMOVÁ, P. *Sociální práce...*, s. 114.

V protestantském prostředí, zejména v Nizozemí, se v 16. století rozvinula v rámci chudinské péče tzv. sborová diakonie, jejímž zakladatelem byl emigrant Jan Łaski (1499-1560). Protireformační snahy po tridentském koncilu v roce 1546 pak vedly k zakládání nových bratrstev, řádů a kongregací²¹ věnujících se charitativní práci jako specializované činnosti. Katolická náboženská bratrstva kontinuálně navazovala na činnost tzv. třetího řádu (viz 5.4) a vedle náboženských funkcí si kladla za cíl poskytování pomoci chudým (Milosrdná bratrstva), péči o vězně (Bratrstva muky Páně) nebo bezplatné vyučování.²² Především se však charitativní aktivity soustřeďovaly na péči a nemocné, kterou organizovaly výrazné osobnosti. K prvním z nich patřil sv. Jan z Boha (1495 – 1550, vlastním jménem Joao Cidade Duarte), Portugalec, který si po pestrém životě, v němž byl zemědělcem vojákem i ošetřovatelem, procestoval velkou část Evropy a byl i v Africe, pronajal roku 1537 v Granadě dům, v němž zřídil nemocnici pro chudé, jejíž chod financoval z darů. Roku 1544 mu však město Granada pro účely nemocnice zakoupilo větší dům, roku 1548 došlo ke zřízení nemocnice v Toledu. V těchto zařízeních byli nemocní rozděleni podle onemocnění a potřeb a měli svá vlastní lůžka. V roce 1572 založili jeho následovníci bratrstvo Milosrdných bratří, které se o deset let později stalo řeholí věnující se nemocniční péči.

Roku 1584 pak vytvořil v Římě sv. Kamil de Lellis (1550 – 1614) skupinu mužů, kteří poskytovali nemocným duchovní i hmotnou péči v nemocnicích i jejich domovech a tvořili základ řeholního řádu kamiliánů schváleného papežem roku 1591 (oficiální název Služebníci chorých). Vliv na to nepochybně měly pomocné akce, které sv. Kamil organizoval při velkých epidemiích v Římě a Neapoli v letech 1588 a 1590, po nichž následovaly další v letech 1600 a 1606, takže je označován za předchůdce Mezinárodního červeného kříže, a je také autorem „Pravidel pro dobrou službu chudým nemocným“.²³

O výchovu a vzdělávání mládeže pečovaly řády kajetánů a jezuitů. Už v roce 1524 založil právník a klerik [Kajetán z Tiene](#) (sv. Kajetán, 1480 – 1547) spolu s [Giovanni Pietrem Carafou](#) (1476 – 1559), biskupem v Chiete (lat. Theatinum, podle něhož získal řád pojmenování *theatini*) a pozdějším papežem Pavlem IV., a se členy laického náboženského bratrstva Kongregace božské lásky v [Římě](#) společenství [řeholních kleriků](#) (duchovních s nižším

²¹ Kongregace (lat. *congregatio*, shromáždění) začaly vznikat v 16. století po tridentském koncilu, od řádů se lišily menší závazností složených slibů a tím, že většinou netrvaly na odděleném životě v klášteře, ale usazují se naopak ve městech a věnují se působení ve společnosti.

²² RADWAN-PRAGŁOWSKI, J., FRYSZTACKI, K. *Spoleczne dzieje...*, s. 109.

²³ MESSINA, R. *Dějiny charitativní...*, s. 106-108. – VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 114-116.

svěcením), jehož stanovy schválil papež [Klement VII.](#) roku 1526. Řád měl neobvykle tvrdá pravidla, řeholníci nesměli vlastnit majetek ani žebrot, měli se spoléhat pouze na „boží prozřetelnost“, tj. dary, a usilovat o duchovní obrodu [kléru](#) v boji reforemací, vykonávat [misijní](#) (šíření víry) [a charitativní](#) činnost, zajišťovat výchovu mládeže a duchovní správu. Centrum řádu, který se v 17. století rozšířil do celé Evropy, se brzy přesunulo do morem zasažené [Neapole](#), kde Kajetán konal v letech 1527-1528 duchovní a zdravotní službu, doprovázenou údajně zázraky a odvrácením morové epidemie, později se však vrátilo zpět do Říma.

Jezuitský řád (Tovaryšstvo Ježíšovo, Societas Jesu) založený roku 1534 sv. Ignácem z Loyoly (pův. jménem Íñigo López de Loyola, 1491 – 1556), a schválený papežem roku 1540, významný mužský řeholní řád římskokatolické církve, jehož úkolem bylo čelit její krizi a reformaci, resp. zajistit rekatolizaci. Vojensky organizovaný řád rozdělený na provincie se zaměřoval na misijní a pastorační (působení na konkrétní lidi a jejich získávání) činnost a oblast vědy a vzdělávání. V 16. – 18. století vybudoval rozsáhlou síť kvalitních škol všech stupňů, pochopitelně bez svobody vyznání a poznamenaných cenzurou, v nichž poskytoval vzdělání i chudým chlapcům. První vysokou školou byla Papežská univerzita Gregoriana v Římě, založená Ignácem z Loyoly roku 1551, která dodnes patří v oblasti teologie k nejprestižnějším světovým univerzitám.

K významným osobnostem charitativní péče filantropům ve druhé polovině 16. st. patřil sv. Karel Boromejský (1538-1584). Pocházel z bohatého šlechtického rodu Borromeo, po studiu se díky příbuzenskému vztahu k [papeži Piovi IV.](#) dostal na vysoké církevní posty, byl jmenován kardinálem a od roku od r. 1565 arcibiskupem v Miláně, kde dbal o zavedení pravidel tridentského koncilu. Charitativní péči považoval za jednu z nejdůležitějších povinností biskupa, stanovil zásady pro vedení špitálů i pro péči farářů o chudé (jak se mají vytvářet jejich seznamy, konat sbírky apod.), podporoval a udržoval řadu zařízení pro chudé a nemocné. Na zajištění obilí pro chudé při hladomoru v Miláně v roce 1570 i provoz špitálu a ošetřování nemocných při morové epidemii o šest let později neváhal obětovat svůj majetek i zdraví a zemřel ve 46 letech vyčerpáním.

Raný novověk je také obdobím rozmachu židovských spolků, zejména zakládání pohřebních bratrstev, jejichž status se odvíjel od rituálu pohřbu, který měl v judaismu stejně důležitý význam. Tato bratrstva fungovala jako samosprávné korporace či svépomocné orgány

sociální péče o členy židovských komunit, kteří povinně přispívali na jejich činnost, jež kromě péče o umírající, zemřelé i pozůstalé zahrnovala podporu nemocných i chudých členů židovské obce, vyhnanců i obětí válek (dnes bychom řekli „válečných poškozců“) a epidemií. Pohřební bratrstva jsou někdy označována za „analogii cechovních bratrstev“, jejich funkce však byla podle našeho názoru daleko širší. V židovské společnosti plnila stejnou funkci, jakou měly v katolickém prostředí křesťanské filantropické řády, zakládané v době protireformace a baroka. Nekladla však na své členy tak přísné nároky, ani je nenutila vzdát se civilního života, takže se podobala spíše dobrovolnickým organizacím.²⁴

6.5 Sociální péče v českých zemích v 16. století

Z Německa se rozšířily myšlenky reformace, což znamenalo, že dosud dominantní katolická církev začala ztrácet výsadní postavení v péči o chudé a naopak města stále aktivněji se zabývala chudinstvím. Od porážky protihabsburského povstání v r. 1547 síla českých měst upadla (oproti vývoji na západě, kde města sílila), naopak silné postavení si uchovala šlechta. Hospodářsky se jednalo o velmi úspěšné období, avšak postupně se začínaly projevovat příznaky zaostávání. To bylo zapříčiněno tím, že české země neměly přístup k moři a tedy k dálkovému obchodu. Dalším důvodem byla mocenská převaha šlechty a úpadek vlivu měst, což neumožnilo vznik vrstvy podnikatelů a obchodníků, jako tomu bylo především v Nizozemí a Anglii.

Chudoba byla širokým pojmem a skrývalo se pod ní široké spektrum lidí, jež lze považovat za chudé. V kontextu českých zemí raného novověku je můžeme rozdělit následovně:

1) Lidé, jež se obešli bez podpory, ale stále jim hrozilo, že se k ní budou muset uchýlit. Ohrožovaly je hospodářské změny, náhlé zdražení, či nemoc 2) Lidé odkázaní na podporu, tedy ti, jejichž chudoba byla společensky uznána. V případě domácích chudých se jednalo o jedince, kteří měli nárok na příležitostné almužny, nebo pravidelné dávky 3) Lidé, jejichž chudoba nebyla společensky uznána. Tito nedostávali žádnou podporu, většinou neměli ani kde bydlet a živobytí si často obstarávali nezákonně 4) Lidé, kteří se již narodili jako bezdomovci. Na ně se solidarita také nevztahovala.²⁵

²⁴ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská..., s. 33.

²⁵ JELÍNEK, T. Nástroje sociální politiky v českých zemích do roku 1789. In: „ Chudé budete mít mezi sebou stále...“ *Od charity k sociální politice ve městech 18. – 20. století*. Praha: Archiv hl. m. Prahy, 2015, s. 26.

Mezi osoby postižené chudobou, které byly odkázány na milost ostatních, můžeme zařadit širokou škálu osob. Byli zde vandrovní tovaryši, chudí studenti a lidé, kteří z nejrůznějších příčin zchudli a přišli o svůj majetek. Tito byli schopní ještě nějaké sociální mobility a vzestupu. Bez reálné možnosti sociálního vzestupu byli lidé, kteří se vinou stáří, postižení úrazem, nebo vrozenou indispozicí, stali neschopní se o sebe postarat a museli spoléhat pouze na almužnu.²⁶

Do poloviny 16. století zůstávala hlavním poskytovatelem péče církev. Církevní péče byla zajišťována sítí špitálů soustředěných kolem klášterů. Špitální síť byla ale těžce postižena nástupem luteránství, především ve Slezsku, kde řád křižovníků s červenou hvězdou, zaměřující se hlavně na špitální péči, přišel o kláštery v Boleslavci, Boleslavcích a Kluczborku. Své pozice vyklízely ale i další řády, benediktini ztratili kláštery v Třebíči a v Uherčicích na Moravě.²⁷ Zdaleka nejhůře na tom byl v českých zemích řád Dominikánů, jehož členové po nástupu luteránství houfně opouštěli kláštery a řada z těch, co zůstali, se neřídila předepsanou řeholí, takže kláštery v důsledku vůbec nefungovaly.²⁸ Jistý vzestup a obnovení své špitální funkce dokázal zaznamenat pouze Řád křižovníků s červenou hvězdou, jehož velmistři v období 2. poloviny 16. století a po většinu 17. století, se stali i pražskými arcibiskupy, čímž se nejenom zvedla prestiž řádu, ale vzrostly i jeho majetky a tím i možnosti poskytování špitální péče. Křižovníci s červenou hvězdou v této době založili špitál při kostelu sv. Trojice a Obrácení sv. Pavla v Praze²⁹

Od poloviny 16. století přestala být chudinská péče v českých zemích dominantní záležitostí církve a začala se v něm silně angažovat také města, kam směřovalo velké množství chudých. Města začala rozlišovat mezi tzv. „domácími“ chudými, kteří získali právo žebroty ve vyhrazených prostorách, a tzv. „přivandrovalými“, kteří byli zpravidla pod hrozbou fyzických trestů vyhnáni za městské hradby (viz 6.3). Z prostředků na chudinskou péči se obvykle hradila nejen údržba a chod městského špitálu a přímá podpora chudým, vdovám a sirotkům, ale i plat duchovních a výdaje na údržbu kostela či prostředky na provoz školy, příp. byly spojeny s náklady na reprezentaci města. Na charitativní účely, např. na almužny,

²⁶ Tamtéž, s. 33.

²⁷ BUBEN, M. M. *Encyklopedie řádů...*, 2. díl, sv. II., s. 43.

²⁸ Týž, *Encyklopedie řádů...*, 3. díl, sv. I., s. 60.

²⁹ Týž, *Encyklopedie řádů...*, 1. díl, s. 140.

provoz špitálů, odškodnění zraněných dělníků pracujících pro město apod., vynakládala jen několik málo procent ze svých příjmů.³⁰

Pro chudinskou péči bylo určeno i zabavené zboží z pokut. Rychtáři královských měst, purkmistři, konšelé a inspektoři měli v polovině 16. století nakázáno, že pokud pekař či řezník nedodrží předpisy, mají jeho výrobky zabavit a ty rozdat vězňům, chudým lidem, žákům a chovancům ve špitálech. Drahotní řád království českého z r. 1578 stanovil, že kdo by prodával chléb menší, nebo špatně vypečený, tomu měl být zabaven a rozdan chudým a špitálníkům.³¹

Přímé finanční podpory se vyplácely na podporu vzdělání a výchovy dětí, mládeže a studentů, válečným veteránům, kteří se vrátili z tureckého zajetí, nebo obětem katastrof (např. v roce 1616 byla v Napajedlech vyplacena podpora lidem, jejichž domy lehly požárem) i ve formě almužen.³² Institucionální péče zahrnovala především špitály a sirotčince, nezřídká sloučené v jeden celek, jako tomu bylo u Vlašského špitálu, vybudovaného v letech 1611 – 1617 na Malé Straně, který byl spojen s nalezincem.³³

SHRNUTÍ KAPITOLY

Klíčový sociální problém na počátku novověku představovala chudoba a sociální vyloučení s ní spojené. Mezi základní strukturální příčiny chudoby patřil růst počtu obyvatel a zdražování potravin, důsledky válek a rabování, opakující se hladové krize a hladomory, morové rány a epidemie, ale také strukturální hospodářské změny, technické inovace a změny trhu. Renesanční utopie kritizovaly tehdejší stav společnosti a nastolení sociální rovnosti a spravedlnosti v ideálním státě spojovaly s primitivním komunismem, popř. i totalitním státem (Campanella) a opíraly se o etickou teorii nadčasového přirozeného zákona. Reformační sociální nauka vycházející i z Lutherova sociálního učení, oddělujícího povinnosti člověka jako křesťana a člena společnosti, se vyznačovala kombinací

³⁰ Např. v Netolicích to bylo v letech 1596 – 1601 jen 3,4 % příjmů, ale jelikož byly do této položky zahrnuty i výdaje na reprezentaci města, jednalo se pravděpodobně o mnohem menší sumu. SLAVÍČKOVÁ, P. Sociální politika a podpora chudých v městských účtech v období raného novověku. In: „ Chudé budete mít...“, s. 40-41.

³¹ JELÍNEK, T. Nástroje sociální politiky..., s. 28-29.

³² SLAVÍČKOVÁ, P. Sociální politika..., s. 44.

³³ MATOUŠEK, O. a kol. Základy sociální..., s. 113.

charitativních opatření a represe, k podobným závěrům však tehdy dospěli i významní katoličtí sociální myslitelé a reformátoři.

V 16. století se formovaly základy novověké sociální péče, jejichž specifikou bylo prolínání milosrdenství a represe, výchovy (zvláště svérázně pojímané výchovy „zahalečů“ k práci) a trestu. V rámci chudinské péče ve městech byla přelomová 20. léta 16. století, kdy v katolickém i protestantském prostředí vznikají nové chudinské řády a výnosy rozlišující mezi falešnými a skutečnými chudáky a hrozící těm prvním přísnými tresty, po celé 16. století se pak důsledně diferencuje mezi domácími a „cizími“ chudými, kteří nemají nárok na podporu a jsou z měst vyháněni. Současně sílí po celé 16. století snahy o spojení církevních a laických charitativních institucí, centralizaci chudinské péče na městské úrovni, do níž však svými intervencemi vstupuje stále intenzivněji stát, i administrativní podchycení chudých na celostátní úrovni. Ve druhé polovině 16. století se trvalou součástí sociální politiky stává uvěznění a nucená práce zločinců i chudáků v různých typech vězeňských zařízení po vzoru bridewelů. V těchto souvislostech je třeba připomenout především protestantskou Anglii (nařízení Jindřicha VIII. z 30. let, chudinská péče v Londýně a poté v Norwichi v 70. letech), kde také v letech 1597 – 1601 vznikají první celostátní chudinské zákony, obdobné trendy se však prosazují i v dalších zemích (např. v katolickém Španělsku).

Novou formu chudinské péče v protestantském prostředí představuje sborová diakonie, vznikající v tehdy ekonomicky nejrozvinutějším Nizozemí. Protireformační snahy po tridentském koncilu v roce 1546 pak vedly k zakládání nových katolických bratrstev, řádů a kongregací, věnujících se charitativní práci jako specializované činnosti, zaměřené zejména na misijní činnost, výchovu a vzdělávání mládeže a péči o nemocné. Dochází také k rozmachu židovských spolků, zejména pohřebních bratrstev, fungujících jako samosprávné korporace či svépomocné orgány sociální péče, srovnatelných s křesťanskými filantropickými institucemi.

V českých zemích zůstala chudinská péče do poloviny 16. století převážně v církevních rukou, poté ji ve větší míře doplnila města, která rozlišovala mezi domácími chudými, jimž poskytovala institucionální péči ve špitálech nebo přímou finanční podporou vybraným skupinám obyvatel, a „cizími“ chudými, kteří na ni neměli nárok.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Vyložte podstatu a důsledky tzv. cenové revoluce a přesuny center „hospodářského světa“ Evropy v 16. století.
2. Jaké kategorie chudých lze rozlišit v raně novověkých městech?
3. Které charakteristické rysy renesančních sociálních utopií dokážete uvést?
4. Jak probíhaly reformy chudinské péče v Paříži, Benátkách a Yprech ve 20. letech 16. století?
5. Vysvětlete pojmy: Poor Law, bridewell, poor rate, kajetáni, jezuité.
6. Vyložte podstatu anglického „zákonu o dobročinnosti“.
7. Jaký byl rozdíl mezi diakonií, církevním řádem a řeholní kongregací?
8. Kdo to byl Karel Boromejský?
9. Jaký byl důsledek nástupu luteránství na špitální síť ve Slezsku?
10. Jaké formy podpory poskytovala česká města domácím chudým?